

“CODEX CUMANICUS”UN KUMAN LEKSİKASINDA POLİSEMANTİKLİK¹

İMANYAR QULİYEV*

XÜLASƏ

XIII əsrin sonları – XIV əsrin ortalarında yazıldığı ehtimal olunan “Codex Cumanicus”un kuman leksikası kumanların mədəni-məişət həyatının bir çox sahələrinə dair lüğəti ehtiva edir. Bu lüğətin dil materiallarının müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunması Azərbaycan türkologiyası və dilçiliyində aktuallıq kəsb edir.

Bu məqalədə “Codex Cumanicus”un dilində işlənən çoxmənalı sözlər araşdırılmışdır. Bildiyimiz kimi, çoxmənalılıq türk dillərinin lüğət tərkibinin ifadə imkanlarının genişlənməsində mühüm rol oynayan leksik prosesdir. Məqalədə “Codex Cumanicus”un kuman lüğətində işlənən çoxmənalı sözlərin nümunəsində kuman dilində məna şaxələnməsi, bir sözün yeni mənalar kəsb etməsi, xülasə çoxmənalılıq prosesi izah edilmişdir.

Açar sözlər: *Codex Cumanicus, kuman, çoxmənalı sözlər, məna.*

“XIII əsrin sonları - XIV əsrin ortalarında Qara dənizin şimalında bir qırçaq şəhərində yazıldığı təxmin edilən “Codex Cumanicus” (“Kodeks”) əsəri bu gün əlimizdə olan qiymətli qırçaq abidələrindən biridir” [Quliyev: 2023, s.13]. XIII əsrin sonları – XIV əsrin ortalarında yazıldığı ehtimal olunan “Codex Cumanicus”un kuman leksikası kumanların həm türk təfəkkürünə, o təfəkkürün strukturuna, həm də mədəni-məişət həyatının bir çox sahələrinə dair lüğəti ehtiva edir. Bu lüğətin kuman dili materialları kontekstində türk dillərinin lüğət tərkibinin ifadə imkanlarının genişlənməsində mühüm rol oynayan polisemiya hadisəsinin araşdırılması dilin odövrkü mənzərəsinin ortaya qoyulması baxımından əhəmiyyətlidir.

Öncə çoxmənalılığın söz yaradıcılığında oynadığı rolu diqqətə çatdırmaq. Çoxmənalılıq prosesində sözlər bir-biri ilə daxilən bağlı olur. Bu bağın möhkəmliyi və ya zəifliyi (yaxud uzaqlığı) sözün keçdiyi tarixi inkişaf yolundan asılıdır. Sözlərin bir-biri ilə daxilən bağlı olması, bir mənada ağacın qol-budağa şaxələnməsini xatırlatması məna çalarlığı termini ilə ifadə olunur. *“Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun məna çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif məna çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı – polisemantik sözlər deyilir” [Cəfərov: 2007, s.16].* Türk dillərində polisemiyaya dair bir sıra vacib məqamlar diqqəti cəlb edir:

1. Çoxmənalılıq proses etibarilə deyil, nəticə etibarilə sözlərin öz mövcudluğunu qoruması üsulu kimi də təzahür edir. Hülya Arslan Erol qeyd edir: *“Təbii ki, zaman keçdikcə qədim əsas mənanın unudulması və kəlimənin törəmə mənaları ilə varlığını davam etdirməsi mümkündür” [Bax. Rüstəmov: 2014, s.478].* Çoxmənalılıq olmasa idi, bu gün orta əsrlərdə yazılmış türk əsərləri heç anlaşılmazdı. Dilin leksikası yeni məfhumların və məna çalarlarının hamısını yeni və fərqli fonetik qəliblərlə ifadə etsəydi, qədim dilimizə xas çox az söz bu

* AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, böyük elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, E-mail: imanyarquliyev@gmail.com

¹ Bu məqalənin qısa tezisi “Uluslararası Türk Dünyası Yunus Emre Sempozyumu”nun proqramında çap edilmişdir (14-17 may 2021).

günə gəlib çatardı. Bu mənada, əslində, söz çoxlu məna kəsb etməklə və ya məna genişlənməsi ilə özünün uzunömürlülüyün zamanət altına almış olur.

2. Çoxmənalılıq, yaxud polisemiya hadisəsi dilxarici amillərin təsirinə daha çox məruz qalan leksik qatın milliliyini qoruması və bu günə qədər saxlaması cəhətindən də əhəmiyyət daşıyır.

3. Polisemiya hadisəsi dilin tarixi mənzərəsini daha aydın işıqlandırmaq üçün xeyli material təqdim edir.

4. Dildə sözyaratma prosesi bütün yeni məfhumların və anlamların yeni fonetik formada ifadə olunması demək deyildir. Bu mənada sözyaratma prosesi polisemiyadan bir addım geridən gəlir. Hər yeni məfhum öncə təfəkkürlə qavranılır. Təfəkkür də həmin məfhumu ifadə etmək üçün ilk növbədə həmin məfhumla oxşar cəhəti ifadə edən mövcud sözə müraciət edir. Yəni lüğət fondunda hazır və əlverişli “materiallar”dan istifadə etməyə çalışır, dolayısıyla, dilin daxili imkanlarına yönələrək dildəki sözlərin mənalarnı genişləndirir. “*İnsanlarda müşahidə, təhlil aparmaq qabiliyyəti, əşya və hadisələrin oxşar, fərqli xüsusiyyətlərini ayırmaq bacarığı nəticədə dilin inkişafına, çoxmənalılığın yaranmasına şərait yaradır*” [Xəlilov: 2008, s.160-161].

5. “*Çoxmənalı sözlər dillərin zəifliyini deyil, zənginliyini göstərir. Əslində lüğətin zənginliyi təkcə söz sayının çoxluğu ilə deyil, əksinə kəlmələrin məna genişliyi, müxtəlif məcazi mənalarda işlədilmə imkanlarının genişliyi ilə də ölçülür*” [Ahanov: 2008, s.97].

6. Leksik yolla sözyaratma üsulunda omonimlərin meydana gəlməsi prosesi məhz çoxmənalılığın ikinci – son mərhələsi məna qırılması dövrünün məntiqi nəticəsidir. Yəni eyni cür yazılıb, tamam fərqli mənalar kəsb edən omonimlərin bir qismi məhz polisemiya – əsas mənadan ayrılma və anlam bağını qırma nəticəsində meydana çıxır

“Kodeks”in dil materialları kontekstində kuman dilində rast gəlinən çoxmənalı sözlər əsasən adlar və feillər üzrə verilmişdir.

Adlar

Polisemiya prosesində ümumi isimlər xüsusi isimlərə nisbətən daha fəal iştirak edir. Çünki ümumi isimlər həmcins əşyaların və hadisələrin ümumi adını ifadə edir. Təbii ki, əşya və hadisələr arasında oxşar cəhətlər və funksiyalar, kəşifən xüsusiyyətlər olur, bunlar da polisemiyanın meydana gəlməsində mühüm rol oynayır. “Kodeks”də işlənən nümunələrə baxaq:

Qeyd edək ki, abidənin dilində polisemiya hadisəsini müəyyən edərəkən üç əsas üsuldan istifadə edilmişdir: 1. Məna müqayisəsi 2. Latınca və farsca qarşılıqlara əsaslanma 3. Cümlə kontekstində ifadə edilən məna.

arı: 1. saf, təmiz (lat. *nitidus*, far. *pāk*; 39r/3). *Barçalardan artuk arı / səni tabubtur həm sili* “Hamıdan daha pak / Səni tapıbdır, həm də təmiz” (69r/14, dig. nüm. 62v/34-35, 63r/29)². *Emdi mən arımən* “İndi mən təmizəm” (63r/29) 2. müqəddəs, qutsal. *Arı Lukas aytır* «Müqəddəs Lukas deyir» (61v/3) *Söz etiz bolup turur / arı kız Mariamdan* «Söz vücut libası geyindi / müqəddəs bakirə Məryəmdən (73r/6); arı alqışlı: müqəddəs (lat. *santus*, 35v/9). Burada “saf, təmiz” sözünün latınca qarşılığı *nitidus*, farsca qarşılığı *pāk*, arı alqışlı “müqəddəs” sözünün latınca qarşılığı isə *santus*dur. arı tın: müqəddəs ruh. *Ol boluşsun bizgə Ata daqı Oğul daqı Arı Tın!* «Ata, oğul və müqəddəs ruh bizə kömək etsin!» (61v/10-11).

² Nümunələr əsasən M.Arquşah və Q.Günərin “Codex Cumanicus” kitabından (2015) götürülmüşdür.

ağır: ağır (çəkiddə), yüngülün əksi (lat. *gravis, pondus*, far. *sanqī, sanq*; 51r/24). 2. məc. Ağır “hörmət, etibar” (lat. *honor*, far. *xormat*; 14v/6), ağır kılı “ağırtəbiətli” (lat. *grauiter*, far. *pīsyār wā sanqīnī*; 31r/1). Ağır-la- “hörmət etmək, ağırlamaq” (14v/5).

ata: 1. ata (lat. *pater*, far. *piyār*; 49r/2). *Ol: atası soxranqandır* “O, yas tutan atasıdır” (60v/27-29); *Ataḡnı, anaḡnı hormatlaqıl* “Atana, anana hörmət et” (66v/4). 2. Tanrı. *Ave Maria, canıḡnı yarıtıdı Ata nurı* “Salam, Məryəm, canını nurlandırdı Ata nuru” (69r/7.) *Ata Teḡri: Ave, yarıxnuḡ Anası, kim tuvurur Ata Teḡri* “Salam, nurun anası ki doğmuşdur Ata Tanrı (Ata Tanrını (İsa Məsihi) dünyaya gətirən Nurun anası Məryəmə salam olsun!)” (70v/19); *İnanır-mən barçaqa erkli bir Ata Teḡriqə, kökni yerni, barça körünür körünməzni yarattı dey* “Gö-yü, yeri, bütün görünən görünməyəni yaradan, hər şeyə qadir yeganə Ata Tanrıya inanıram” (74v/1).

avuz / ağız 1. Aqız “ağız” lat. qar. *os* (47v/21); “ağız və baş” *Ol ötəmiş, ötəmiş / yıy(i) köldə kışlamış / Ol, itdir, avzun artına soxub uyur*. “O hər işini qurtarmış / Qoxumuş göldə qışlamış. / O itdir, başını arxasına soxub yatır” (60v/13); 2. Dil. *Ave sen, kız, kim kollarıḡ / avuzıḡ daqın saqınçıḡ / barça birgə kopsap turur / öḡünç tekşi berip turur*. “Salam, sən bakirə, ki əl-lərin / dilin və düşüncən / Hamısı birgə ilahi söyləməkdə / Yalnız öyməkdədir (71r/8). 3. “qarı, giriş” *Ak küyməniḡ avzu yox. Ol, yumurtka* “Ağ çadırın ağızı yoxdur. O. yumurtadır” (60r/8); *Avzum açsam, öpkəm körünür / Ol eşik açsa, ot körüngəndir*. “Ağzımı açsam, qəzəbim gör-nür / O, qapını açanda görünən atəşdir” (60v/21) Araşdırmalarda *öpkə* sözü “ciyər” mənə-sində verilmişdir [Güner: 2016, s.117]. Bu tapmacada ağız açılarda fikir (hiss, qəzəb) görün-məsi ilə qarı açılarda da evdəki ocaq (soba) görünməsi arasında bənzətmə ola bilər. Od-ocaq ilə öpkə (öfkə)-qəzəb arasında müəyyən paralellik görünür. Yəni: *Ağzımı açsam, qəzə-bim görünür*. – *O, qapını açanda görünən atəşdir* [Quliyev 2022: s.154].

ayaq: 1. Ayaq, bədən üzvü (lat. *pes*, far. *pāy*; 48v/18). 2. töşəkniḡ ayaḡı “üstünə döşək sərilən miz” (52r/25). Latınca qarşılığı *tripodes* LDL-də üç ayaqlı miz mənasına gəlir [Latin Dictionary and Grammar Resources]. Farsca qarşılığı *sepa* da “miz” deməkdir və müasir türk dilində *sehpa* şəklində elə eyni mənada işlənir. “Kodeks”in Türkiyə nəşrində bu mənada çev-rilmişdir [Arqunşah, Güner: 2015, s.581]. “Kıpçaq ləhcəsi sözlüyü”ndə “yataḡın uc hissəsi” kimi tərcümə edilmişdir [Gronbech: 1992, s.195]. V.Drimba “üstünə yataq dəsti qoyulan üç-ayaqlı alçaq masa” mənasını göstərmişdir [Drimba: 2006, s.226]. Nəticə etibarilə, bu söz səhpa, miz və ya çarpayı sözünün hələ kıpçaqcaya keçməsindən əvvəl bu mənaları bildirmiş-dir. Yəni burada çoxmənalılıqdan çox, omonimləşmə özünü göstərir.

baş: 1. baş (bədən nahiyəsi) (lat. *capud*, far. *sər*; 47v/7). 2. ilk, birinci (lat. *principium*, far. *āḡāz*; 15r/14). 3. baş, başlanğıc, əvvəl. ay başı “ayın əvvəli” (lat. *kalendas*; 36v/9). 4. “bir şeyin təpəsi, üstü, burnu, ucu” *ol xamış başıdır, uzun ağaç başında urquvul atlı kuş* (60r); etik başı “ayaqqabının ön hissəsi, burun hissəsi” (lat. *auanpe*, far. *səri-mōza*; 43v/12).

bitik 1. “Dəftər”. bitik – taftar (40v/5); “kitab”. 30-cu vərəqin başında və sol tərəfində uyḡur hərfləri ilə “kitab”, “dəftər” mənalarında *bitik* sözü yazılmışdır. Bu həm də təsadüfi deyildir ki, feillər bəhsinin bitib, tematik bölgü əsasında verilmiş adlar bəhsinin başladığı vərəqdə yazılmışdır. Üç dəftərdən ibarət olan “Kodeks”in ikinci dəftəri məhz bu vərəqdən baş-layır. *Bitik* sözünün latınca qarşılığı *litera* sözü LDL-də “məktub, əlifba, ədəbiyyat, kitab, qeydlər” mənasına gəlir ki, bu sonuncu ticarət qeydərini, qaimə və hesabatları da ifadə edə bilərdi. 2. İncil – xristianların müqəddəs kitabı. *Yarlı miskin kişilər / yaxşı bitik bilməslər / talaşman sözün inanırlar / örtlik tamukka tüşərlər yekniḡ tuzak(ı)na ilnirlər* “Yoxsul, miskin

insanlar / (Müqəddəs) kitabı yaxşı bilməzlər / Nifaqçının sözünə inanarlar / Atəşli cəhənnəmə düşərlər / Şeytanın tələsinə düşərlər”; *Yesus Kristus bitik tilingə, tatarça kutkardaçı* (61v/24-25). Eyni mənə genişlənməsini ərəb mənşəli *kitab - kitab əhli* sözlərində də görürük. Burada poli-semiyanın yaranmasının səbəbi kimi funksiya oxşarlığını qeyd etmək olar.

boy 1. “vücut, bədən” lat. *corpus*, far. *tan* (48r/10). 2. “adam, insan” lat. *persona*, far. *xas* (48v/29). *Boy bilə* “şəxsən” (32r).

burun 1. Burun, orqan *burun / burun* (47r, 62v) 2. Öncə, əvvəl, *kim anı burun saqışlasa* “Kim onu əvvəlcə düşünsə” (63r/20); *Burun kəldi körkli yegit kişi sən burnuñ tumaladıñ, yoldan kaçtıñ* “Əvvəlcə yaraşılıq cavan adam, sən burnunu tutub kənara çəkildin” (62v/16). Burada iki *burun* sözü fərqli mənələrdə işlənib. Məlumdur ki, türk dillərində bədən üzvlərini polesemiya işlənməsi hallarına çox rast gəlinir. Ola bilsin ki, *burun* sözü baş nahiyəsində ilk gözə çarpan orqan olduğuna görə çoxmənalı söz kimi çıxış etmişdir.

til “dil, orqan” (47v) 1. “Dil, kitab dili” *Yesus Kristus bitik tilingə, tatarça Kutkardaçı*. “İncil dilində Yesus Kristus, tatar dilinə xilaskar” (61v/25), 2. “Dil, danışıq, söz” *Ave saa, kimniñ tili / Meñü sözdən bilik aldı / ança çaklı kim friştələr / saa yetməyin tañlarlar*. “Salam sənə, kimin dili / Əbədi sözdən bilik aldı/ onun kimi ki mələklər/ sənə yetmədən sezərlər (69v/6-7). 3. “Toqqə, kəməri dili” *toqa tili* “toqqanın dili” (52r);

kat: 1. qat, təbəqə, mərtəbə. *eki katniñ arasında; bir kat; ekki kat*. 2. hüzur, yan, qat. *katında*: “hüzurunda” (lat. *apud, citra, intra*, far. *pəş*, 30r/7, 30r/19, 31r/22).

murdar 1. Murdar, iyrenc. *Andan soñra bir kələpən kişi kəldi, astrı murdar sasıdı*. “Ondan sonra bir cüzzamlı gəldi, çox murdar qoxuyurdu” (62v/12-13). 2. pozğun, əxlaqsız (qadın) (lat. *meretrix*, far. *qaxba*, 45r/23).

oñ 1. Sağ, sağ tərəf. *Ave, kimniñ oñ kolını tuturqanda Yaratkanı* “Salam, kimin sağ əlini tutanda yaradan” (72r) 2. Doğru, gerçək, *ters sözlər oñ sözləməz* “tərs söylər, doğru sözləməz” (81r/33) 3. əmin-amanlıq, salamatlıq, qurtuluş, *Asrovıñ bizgə teyirgil, meñülik oñqa yetkirgil!* “Hifzini bizə lütf et / Əbədi səadətə çatdır!” (71r/3)

sili 1. “Təmiz saf” *barçalardan artuk arı səni tabubtur həm sili* (69r) 2. “Bakirə” *Sili oqlannıñ kövüsi boldı Teñriniñ konuşı* “Bakirə qızın köksü oldu Tanrının məkanı” (76r).

sırt 1. Arxa, kürək *Sıyır sırtı, koy koñçaçı. Ol, (etik)* “Arxası sığır dərisi, O, (uzunboğaz) çəkmədir” (60v/20) 2. Təpə, təpənin çiyni, *kənsi yalbarmaxı bilə ol sırt üstündə ol yuqtı* “Və öz izzirabı, öz qorxusu, titrəyişi, öz yalvarışı ilə o təpənin üstündə oturdu (63v/13). A.Qarkavets *sırt* kəlməsini “dağ” kimi tərcümə edib və mötərizədə “Zeytun dağı” əlavəsini verib [Гаркавец: 2015, s.68].

taban 1. “Daban, ayağın arxa hissəsi” (lat. qar. *sola*, far. qarş. *nalça* 43v/6) 2. “Ayaqqabı dabanı” (lat. qar. *sola pedis*, far. qarş. *kaf*, 48v/23).

tın 1. “Can, ruh” lat. *anima*, far. *can*, 48v/23; 2. *tın ata* “keşiş” (61r); *tın aş* “mənəvi qida” (70v) / *tın azıx* “mənəvi qida” (71r); *tın urux* “mənəvi övlad” *Ave, kim tın uruxlarıñ muxtaç devül bu dünyəniñ ötməkinə* “Salam ki mənəvi övladların möhtac deyil bu dünyanın çərəyinə,” (70v/7-8); *tın yer* “xam torpaq” (81v)

tüb: 1. dib, bünövrə, alt (lat. *fundus, fundamentum*, far. *noğöl, bunyāt*, 40r/1, 51r/2). *tübində*: dibində, bünövrəsində (lat. *inferius, suptus*, far. *ba zər, zər*, 31r/23, 32v/13) 2. Ağacın, bitkinin kökü (lat. *radis*, far. *bun*, 44v/30, 53r/17).

üz / yüz. 1. Üz, sima. *Yüz yarkınında yaşırqıl!* “Üz nurunda gizlə” (70r/18) 2. “ayağın üstü” *ayak üzi*: ayağın üst nahiyəsi (lat. *gradis pedis*, far. *puşti-pāy*; 48v/19).

yaman 1. pis, yaman. *Yaman salqun* “pis hava” (65v) 2. günah, xəta. *Oş ol rahimiñə körə yamanımıznu keçirgil!* “O mərhəmətinlə günahımızı bağışla” (72v).

yarıx 1. “ışığı, aydın, parlaq” (lat. *lumen*, far. *nūr, rōšan*, 15v/16); “aydın, bərraq” (lat. *clarus*, far. *rōšā*, 39r/23). *yarıx hava*: işıqlı hava (lat. *claritas*, far. *rōšanī*, 37r/20). 2. işıq, nur, aydınlıq. *Ave, kızı, kimniñ kertəgi künde yarıxtır həm isi*: “Salam, bakirə, kimin gərdəyi / Günəş kimi parlaq və istidir” (69v/9-10) 3. İsa peyğəmbər. *Yarıx yarıxtan çın Teñri çın Teñridən* “Nurdan nur, həqiqi Tanrıdan həqiqi Tanrı olan” (74v/5). *yarıx etərmən*: işıqlandıraram (lat. *illumino*, far. *nūr mēdārəm*, 15v/15). *yeñül* 1. “Xəfif, yüngül” lat. *leuis*, far. *sabuk* (31r/28) 2. “Təvazökar, sadə” *yeñül köñül bilə* lat. *leuiter* “təvazökarcasına” (31r/27).

yol: 1. yol (lat. *caminum, via*, far. *rāh, rā*, 8r/2, 28v/13, 39v/9, 39v/10) *yolqa yürdü*: yola çıxdım, yola tərəf getdim (lat. *caminui*, far. *ba rāh raftəm*, 7v/24, dig. nüm. 7v/23, 8r/1). 2. küçə (lat. *carabius*, far. *kūça*, 40r/13).

yuy: 1. yun (lat. *lana*, far. *paşm*, 46r/23). 2. tük, quş tükü, quş qanadı (lat. *pluma*, far. *par*, 46r/30). *ügü yuyı*; 3. saç (lat. *pillus*, far. *mūy*, 22r/3). “Kodeks”də *tüklü* sözü var (37v/19). Ancaq ayrıca *tük* sözü verilməmişdir.

Feillər

ayt- 1. demək. *ayttum* “dedim” far. qar. *güftəm* (10r). 2. Etiraf etmək. *yazuk aytmaq* “günahını etiraf etmək” (35v). 3. Düşünmək, qərar vermək. *Köñül içində aytmaq* “bir şey haqqında düşünmək, qərar vermək, ürəyində qərar vermək” (12v).

buz- 1. Pozmaq, məhv etmək. *yazuxnu buza durur arı (kız Mariamdan)* “Günahı məhv etməkdədir müqəddəs bakirə Məryəmdən” (73r/9) 2. Dağıtmaq, *tamu kabakını buzup tutqunlarını sən kutkardıñ* “Cəhənnəm qapısını qırıb Məhbusları sən qurtardın” (72r/15-16).

izdə-: 1. axtarmaq. *izdərmən*: isinərəm, qızışaram (lat. *inquiro*, far. *mēcūrəm*, 15v/20). 2. soruşmaq. *izdərmən*: soruşaram (lat. *quero*, far. *metalabəm*, 22v/6).

koy-: 1. buraxmaq, qoymaq. *koyarmən*: buraxaram, qoyaram (lat. *pono*, far. *mēnehəm*, 22r/13) 2. bağışlamaq, sərbəst buraxmaq. *koyarmən*: bağışlayaram, sərbəst buraxaram (lat. *dimito*, far. *mēheləm*, 9r/13). *koygan kişi*: bağışlayan adam (lat. *dimitens*, far. *mēheləndə*, 9r/16). 3. ayrılmaq. *koyarmən*: ayrılaram (lat. *relinquo*, far. *mēheləm*, 23r/10).

key 1. key-: geyinmək. *keyərmən* “geyərəm, geyinərəm” (lat. *induo*, far. *mēpüşəm*, 15v/7 və s.). 2. Xəlq olunmaq, sözün, ilahi əmrin insanı yaratması. *ten key-*: *Ave, kim bolmuşsən aar / Ana, kim teñridən tuvar / Sözləy; alay bizgə teydi, / ten keyinip, teñri Sözi* “Salam, ki olmuşsan ona / Ana, ki tanrıdan doğulan söz kimi, bizə elə gəldi / vücut geyinib, tanrı sözü” (71r/15-16); *etiz key-* “vücuda gəlmək” *Kökniñ nuri etiz keydi* “Göyün nuru vücuda gəldi” (76r/14)

sox- 1. Soxmaq, qoymaq *Ol, itdir, avzun artına soxup uyur.* (60v) 2. damar atmaq, *damar soxar* “damar atar” (58r) 3. sıxmaq, qısqmaq (82v) 4. vurmaq, döymək (80v).

tur- 1. Bir yerdə dayanmaq (27r) *Xristus turur Atasınıñ sa kolında* “Xristos Rəbbin sağ tərəfində dayanıb” (61v/18) 2. Ayağa qalxmaq (26v) 3. Olmaq. *Tək turmak* “səssiz dayanmaq”, *uyaq turmak* “oyaq dayanmaq” (29v) 4. Yaşamaq, məskunlaşmaq. *Sionda biz kim turalım, / ögünç ırın saa aytalım* “Sionda biz ki yaşayaq / Öyü nəğməsinə sənə söyləyək” (69r/17-18) s.

tut-: 1. tutmaq, yaxalamaq. *tutarmən*: tutaram, yaxalayaram (lat. *capio*, far. *mēgīrəm*, 7r/1, dig. nüm. 7r/2, 3).

2. qorumaq. kəndimə tutarmən: qoruyaram (lat. *retineo*, far. *wā pas mēgīrəm*, 23v/9, dig. nüm. 23v/10, 11).

3. toxunmaq. tutkıl: Toxun! (lat. *tange*, far. *lams kun*, 27v/4).

4. bir şeyə adət eləmək, əməl etmək. törə tuttum: bir şeyə adət elədim (lat. *vssus fuj*, far. *xōgarī kərdəm*, 29r/19). oruç tut-: oruc tutmaq. oruç tuttum: oruc tutdum (lat. *ieunauj*, far. *orōza dāštəm*, 15r/8, dig. nüm. 15r/7, 9).

ündə-: 1. çağırmaq, səslənmək. ündədim: çağırdım, səslədim (lat. *vocauj*, far. *xōndəm*, 29r/6, dig. nüm. 29r/5, 7). 2. dəvət etmək. toyqa ündədüm: siyafətə dəvət etdim (lat. *conu i tauj*, far. *mehmānī kərdəm*, 8v/5, dig. nüm. 8v/6). aşka ündərmən: ziyafətə dəvət edərəm (lat. *conuyto*, far. *mehmānī mēkunəm*, 8v/4).

yaraş-: 1. yaxşı yola getmək. yaraşırmən: yola gedərəm (lat. *concordo*, far. *sāzgārī mēkunəm*, 5v/6, dig. nüm. 5v/7, 8). 2. uyğun olmaq, uyğunlaşmaq. yaraşur: uyğun gəlir (lat. *decet*, far. *lāeq əst*, 9r/21, dig. nüm. 9r/22). 3. razı olmaq, məmnun olmaq. yaraşurmən: razı olaram, məmnun qalaram (lat. *placeo*, far. *rāzī əm*, 21r/5, dig. nüm. 21r/6, 8).

yürü- 1. gəzmək dolaşmaq *artınça yürüdüm* “ardınca getdim” (26r) 2. Dənizdə qayıq və s üzmək teñizdə yürüdüm dənizdə üzdüm, getdim (18v);

Polisemiya aid verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi oğuz qrupun daxil olan Azərbaycan türkcəsində eyni istiqamətlər bu gün özünü göstərir. “Kodeks”də adlarda çoxmənalılıq daha çox gözə çarpır, xüsusilə də tərcümə və tapmacalarda, yəni nəzmlə olan mətnlərdə məcazlaşmaya dair nümunələrə çox rast gəlinir. Kodeksin italyan bölümündə əsas məna bildirən bir söz bəzən alman bölümündə dini nəğmələrdə məcazi mənada işlədilir. Nümunələrdən gəldiyimiz nəticələr aşağıdakılardır:

1. Müasir türk dillərində olduğu kimi, kuman dilində də bədən üzvləri bildirən sözlər polisemiya prosesində fəaldır. Bu da insan ən çox ünsiyyətdə olduğu həmnövünün zahiri xüsusiyyətləri ilə ətraf aləmdə və təbiətdə eyniləşdirmə aparmaq cəhdinin nəticəsi kimi özünü göstərir.

2. Polisemiya prosesinin gedişatını, məna şəxslənməsi və genişlənməsini üzə çıxarmaqda bəsit lüğətdən – yəni sözlərin nümunəsiz sadalanmasından daha çox, mətnlər əsas rol oynayır.

3. Adlara dair nümunələrin bir çoxu ya olduğu kimi, ya da kiçik fərqlərlə Azərbaycan türkcəsində bu gün də qalır. Ancaq feillərin çoxmənalılığında bunu demək çətindir. Bu da ehtimal ki, adlara dair məfhumların və ümumiyyətlə ad təfəkkürünün o dövrdə artıq formalaşdığını göstərir. Yəni bugünkü dilimizdən kuman dilinin polisemantikasına baxanda feillər arasında oxşarlıq çox azdır, adlar arasında isə əksində ortaq cəhətlər çoxdur. Bunu adların və ad məfhumunun türk dillərində oxşar və ortaq olması, feillərin daha spesifik (dil qrupu, regional və s.) olması ilə əsaslandırmaq mümkündür.

İxtisarlar:

LDL – <http://www.latin-dictionary.net>

far. – farsca

qar. – qarşılığı

lat. – latınca

ƏDƏBİYYAT

1. Ahanov, K. Dil Biliminin Esasları / Akt. M.Ceritoğlu – Ankara: TDK Yayınları –2008.– 464 s.
2. Argunşah, M. Codex Cumanicus / M.Argunşah, G.Güner – İstanbul: Kesit Yayınları, – 2015. – 1079 s.
3. Cəfərov, S. Muasir Azərbaycan dili. Leksika / S. Cəfərov – Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Drimba, V. Codex Comanicus. Edition diplomatique avec facsimiles. – Bucarest: Editura Enciclopedica, – 2000. – 476 p.
5. Grönbech, K. Kuman Lehçesi Sözlüğü / K.Grönbech, çev. K. Aytaç. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, – 1992. – 238 s.
6. Güner G. Kuman Bilmeceleleri Üzerine Notlar / G.Güner. – İstanbul: Kesit Yayınları, – 2016. – 168 s.
7. Latin Dictionary and Grammar Resources: (Electronic resource) / URL: <http://www.latin-dictionary.net>
8. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan nəşriyyatı, – 2005. – 452 s.
9. Rüstəmov, E. Kıpçak Türkçesinden Kırım Tatarcasına Anlam Değişmeleri // Yüksek lisans tezi. Isparta, 2014.
10. Гаркавец, А. Codex Cumanicus. III. Транскрипция и пословный перевод / А.Гаркавец. – Алматы: Баур, – 2015. – 316 с.

İmanyar GULİYEV

POLYSEMANTICITY IN THE CUMAN LEXICON OF “CODEX CUMANICUS”

SUMMARY

The Cuman dictionary of the Codex Cumanicus, believed to have been written in the late 13th and mid-14th centuries, contains a dictionary and texts related to many aspects of the cultural and daily life of the Cumans. Examining the language materials of this dictionary from different perspectives is of great importance in Azerbaijani Turkology and linguistics.

This article examines the polysemous words used in the language of the Codex Cumanicus. As it is known, polysemy is a language process that plays an important role in enriching the vocabulary of Turkish languages. The article explains the process of meaning diversification, process of narrowing and expanding meaning, the process of gaining new meanings of a word, in short, the polysemy process in the Cuman language, in the example of polysemy words used in the Cuman dictionary of Codex Cumanicus.

Keywords: Codex Cumanicus, kuman, polysemous words, meaning.

Иманяр ГУЛИЕВ

ПОЛИСЕМАНТИЧНОСТЬ В ПОЛОВЕЦКОМ ЛЕКСИКОНЕ «CODEX CUMANICUS»А

РЕЗЮМЕ

Половецкая лексика «Codex Cumanicus»а, написанного, по всей вероятности, в конце XIII - середине XIV века, включает слова из многих областей культурной и бытовой жизни половцев. Изучение языкового материала этого словаря с различных аспектов актуально в азербайджанской тюркологии и лингвистике.

В данной статье исследуются полисемантические слова, используемые в языке «Codex Cumanicus»а. Известно что, полисемия – это лексический процесс, играющий важную роль в расширении выразительных возможностей словарного состава тюркских языков. В статье на примере полисемантических слов, используемых в половецком словаре «Codex Cumanicus»а, поясняется диверсификация значений, приобретение словом новых значений, а также процесс полисемантической в половецком языке.

Ключевые слова: «Codex Cumanicus», половец, многозначные слова, значение.